

Wie over vrije wil en verantwoordelijkheid schrijft zou het zich gemakkelijk kunnen maken door de discussie over determinisme en (in)compatibilisme te omzeilen of eenvoudiger te maken. Je zou bijvoorbeeld meteen een positie kunnen innemen als determinisme- of vrije-wilgelovige en daar dan de implicaties van onderzoeken voor verantwoordelijkheid. Of je zou argumenten kunnen gaan verzinnen waarom dit debat irrelevant is voor het denken over verantwoordelijkheid. Maureen Sie kiest echter een moeilijkere en daarom moedige benadering. In haar boek *Justifying Blame* gaat ze het debat over vrije wil en determinisme niet uit de weg en ontwikkelt ze haar positie in relatie tot de verschillende posities in het debat. Dit is al meteen één van de kwaliteiten van dit werk: je krijgt een helder overzicht van de loopgraven en de argumentatieve wapens in deze klaarblijkelijk eeuwigdurende strijd, waarbij de auteur nuchter en bedaard door het togetakelde landschap wandelt en voor opheldering zorgt waar de rook het zicht belemmert. Maar gelukkig heeft Sie veel meer te bieden dan dat. Het aantrekkelijke van *Justifying Blame* is de relatie die gelegd wordt met de morele filosofie, en in het bijzonder de vraag naar het rechtvaardigen van blaam en het toeschrijven van verantwoordelijkheid door individu en samenleving. Wel blijft de vraag naar de vruchtbaarheid van Sie's benadering van dit probleem: hoe noodzakelijk en nuttig is de weg door het vrije wil- en determinismedebat? Ook gaat de auteur volgens mij niet voldoende in op een belangrijk moraalfilosofisch probleem dat in de loop van haar argumentatie opduikt: de praktische noodzaak om een verschil te maken tussen gerechtvaardigd en niet-gerechtvaardigd verzet tegen sociale verwachtingen en normen.

In het dagelijkse leven zijn er veel situaties waarin handelingen aan een normatieve standaard onderworpen zijn. Je kunt goed of slecht piano spelen, je kan fouten maken in een examen, je kan goed of slecht koken, enzovoort. In deze situaties stellen we wel mensen verantwoordelijk voor wat ze doen, maar daarbij gaat het slechts om verantwoordelijkheid in oppervlakkige zin. Er is ook nog zoiets als 'diepe' of 'morele' verantwoordelijkheid. Hier gaat het niet enkel over normativiteit maar ook om moraal. In deze situaties gaan we mensen moreel prijzen of blameren. Over dit soort blaam gaat het in dit boek.

Soms excuseren we mensen wegens de omstandigheden of hun mentale toestand. We zeggen dat ze niet uit vrije wil hebben gehandeld. Deterministen beweren dat dit steeds het geval is en dat al onze acties causaal bepaald zijn en vrije wil niet bestaat. Maar kunnen we mensen dan überhaupt nog blameren? De bezorgdheid die aan het vrije wil probleem ten grondslag ligt is gebaseerd op de (juiste of foute) redenering dat als determinisme waar is, er daarom geen alternatieve opties zijn voor degene die handelt, en dat we daarom wel een normatief criterium kunnen gebruiken maar geen moreel criterium. We kunnen dus blaam niet verantwoorden, zo lijkt het. Determinisme en verantwoordelijkheid gaan niet samen. Dit is tenminste wat incompatibilisten zeggen.

Sie kiest aanvankelijk geen partij. Zo gaat ze uit van de initiële plausibiliteit van incompatibilisme (4). Bovendien verwerpt ze determinisme niet meteen omdat het

ons dwingt onze ideeën over vrijheid en verantwoordelijkheid aan te scherpen (1) en omdat volgens haar weinig mensen geloven dat determinisme vrijheid en controle bedreigt (4).

Sie volgt de strategie van wat ze noemt “praktisch compatibilisme”, daarbij steunend op het werk van Susan Wolf en R. Jay Wallace. Die stellen zich de vraag welke morele capaciteiten er nodig zijn om mensen verantwoordelijk te houden. Vooral de notie van rationele zelfcontrole speelt daarbij een rol. Sie neemt deze oriëntatie over, maar vindt hun pogingen om incompatibilisme te verwerpen niet geslaagd. Zij neemt daarom een positie in die ze “praktisch semi-compatibilisme” doopt, waarbij de vraag centraal staat wat er precies gebeurt in gevallen van verkeerde handelingen die onze morele normen en verwachtingen geweld aandoen.

Sie maakt de volgende redenering. Het vierde hoofdstuk begint met de observatie dat het overschrijden van normatieve verwachtingen niet altijd verkeerd is. Soms is het dan ook niet nodig dat het individu zich aan deze verwachtingen aanpast, maar wel om de verwachtingen aan te passen. De inhoud van de normatieve verwachtingen kan verkeerd zijn. Volgens de auteur zijn er daarom twee mogelijkheden indien een overschrijding plaatsvindt: ofwel bezit het volwassen individu niet de nodige vaardigheden die het verantwoordelijk maken (de zgn. RR vaardigheden: “Responsibility-Relevant Abilities”), ofwel bezit het die wel en dan gaat het volgens Sie om een legitiem niet akkoord gaan met de norm door een verantwoordelijk individu (84). In dit laatste geval gaat het dus niet om morele incompetentie of incapaciteit.

Ik betwijfel of dit de enige mogelijkheden zijn: de RR vaardigheden die de auteur overneemt van Wolf en Wallace, bijvoorbeeld autonomie begrepen als rationele zelfcontrole, lijken mij niet noodzakelijk de enige soort vaardigheden die iemand tot een moreel verantwoordelijk mens maken. Zo ligt de nadruk wel heel sterk op rationele vaardigheden; zodat vaardigheden die te maken hebben met emoties en verbeelding respectievelijk veel minder aandacht krijgen en genegeerd worden in de analyse. Het is aannemelijk dat ook deze laatste vaardigheden ons tot een verantwoordelijk individu maken, en dan is het nodig om de relatie te onderzoeken tussen emoties en verbeelding enerzijds, en rationaliteit en rationele zelfcontrole anderzijds. Noteer in dit verband dat Sie in het vierde hoofdstuk wel kort het verband bespreekt tussen verantwoordelijkheid en wat ze noemt “the moral sentiments” (101-105). Maar laat me terugkeren naar bovenstaand onderscheid en de redenering die erop volgt bekijken. Belangrijk voor Sie is vooral de tweede mogelijkheid: het (legitiem) niet akkoord gaan met de norm. Volgens de auteur zijn de acties die uit deze positie volgen precies een teken dat individuen de nodige vaardigheden bezitten. Deze mensen maken geen fout en ze geloven ook niet dat ze verkeerd handelen. Er wordt een “normative disagreement” zichtbaar. Volgens Sie moeten we ons over dit soort gevallen zorgen maken, niet over de vragen rond vrije wil. Determinisme of niet, zelfcontrole gaat samen met dit soort overschrijden van normatieve verwachtingen. Sie wil daarom uitgaan van de *prima facie* veronderstelling dat degenen die afwijken van een norm normale mensen zijn tenzij we specifieke redenen hebben om anders te veronderstellen. En, zo redeneert Sie, als mensen weten wat ze doen en weten dat ze het niet mogen doen, en geen excuus hebben, dan is blaam gerechtvaardigd bij verkeerd handelen.

Specifieke redenen om niet uit te gaan van normaliteit kunnen geldig zijn in het geval van criminele daden gepleegd door wat Sie noemt ‘morele monsters’. Omdat we hun gedrag niet kunnen begrijpen is het onzinnig te veronderstellen dat het hier om normale mensen gaat, en hebben we dus een substantiële reden om deze mensen van de morele gemeenschap uit te sluiten. Volgens de auteur is blaam dan eigenlijk niet terecht: het gaat immers niet om verantwoordelijke mensen. Dit kan ook gelden voor gevallen van wilswakke: we moeten concluderen dat er geen sprake is van voldoende capaciteit voor reflectieve zelfcontrole. Dit zijn echter uitzonderingen, zo lijkt Sie te beweren. Indien we dergelijke substantiële redenen niet hebben, pleit Sie voor het

insluiten van mensen in de morele gemeenschap, wat met zich meebrengt dat mogelijke blaam (of lof) gerechtvaardigd kan zijn bij verkeerde (of juiste) handelingen; het gaat dan immers om verantwoordelijke individuen. En in deze gevallen kan het zijn dat ofwel onze norm en verwachtingen verkeerd zijn, ofwel de handeling van het individu.

Of zogenaamde 'wilszwakte' hier in de categorie van uitzonderingen valt lijkt me niet zo oncontroversieel als de korte behandeling van het onderwerp door de auteur suggereert. Het lijkt me uitermate moeilijk om in de praktijk te onderscheiden tussen gevallen van verkeerde handelingen door 'wilszwakte' en verkeerde handelingen door een moreel competent individu, en het concept 'wilszwakte' is erg onprecies. Maar algemeen lijkt me Sie's redenering juist. Haar conclusies bieden een goed uitgangspunt voor het kritisch beoordelen van onze praktijk van blaam en toeschrijven van verantwoordelijkheid. Zo lijkt het mij dat in rechtszaken steeds meer een beroep wordt gedaan op de psychiatrie om mensen niet verantwoordelijk te stellen voor hun daden en hen dus blaam (veroordeling) en straf te onthouden. Sie's redenering sluit deze praktijk niet uit, er kunnen immers gegronde redenen voor zijn, maar we kunnen haar boek wel lezen als een waarschuwing om niet al te vlug deze weg in te slaan, precies wegens de consequentie van het uitsluiten uit de morele gemeenschap.

Problematisch is wel Sie's bewering dat 'sommige, indien niet de meeste, zogenaamd verkeerde handelingen ADND's zijn' ("Actions Disclosing a Normative Disagreement") (107). Alhoewel het bestaan van deze handelingen buiten twijfel staat (een kwestie waar Sie misschien iets te veel inkt aan besteedt), lijken ze mij eerder de uitzondering dan de regel. Daarmee wil ik niet raken aan het belang van deze handelingen: ze zijn een uiterst belangrijk middel voor morele en maatschappelijke verbetering. Wel zijn ze volgens mij niet zo frequent als Sie laat doorschemeren. Je hoeft geen sociaal-psychologische studies te lezen om te weten dat conformisme een dominant menselijk handelingspatroon is. Bovendien lijkt het mij bijzonder moeilijk om een onderscheid te maken tussen ADND's en moreel verkeerde handelingen, tussen *gerechtvaardigde* (of legitieme) en *ongerechtvaardigde* (niet-legitieme) ADND's, en tussen normaliteit en abnormaliteit – een onderscheid dat cruciaal is in Sie's redenering. Mensen die afwijken van de norm kunnen best wel *geloven* dat ze niet verkeerd handelen, maar handelen ze ook niet verkeerd? Is de betwisting van de norm legitiem?

We kunnen ons afvragen of het een zwakte is van dit boek dat het geen criteria biedt om deze vragen te beantwoorden. Het lijken me wel de vragen die relevant zijn voor de praktijk van blaam en toeschrijving van verantwoordelijkheid. Nu is een zoektocht naar zo'n criterium geen sinecure, want waar het onderscheid tussen ADND's en moreel verkeerde handelingen op neer lijkt te komen is niet minder dan dat tussen goed en kwaad, of tussen juist en verkeerd handelen. Nu was het natuurlijk niet de bedoeling van de auteur om een boek over moraaltheorie te schrijven. Maar wel was het de opzet om de discussies over vrije wil te koppelen aan het thema verantwoordelijkheid. En dan rijst de vraag of de auteur niet verder had moeten gaan in de richting van de morele wending die ze terecht lijkt te verlangen van het denken over vrije wil en de handelingsfilosofie, precies door de richtingwijzers die ze zelf opzet in de loop van haar argumentatie verder te volgen. Sie's boek is, in weerwil van uitgegeven te zijn in de reeks *Studies in Applied Ethics*, vooral erg abstract. Het is niet moeilijk te categoriseren, zoals de redacteur van de reeks beweert; in het spanningsveld tussen theorie en praktijk karakteristiek voor het ethische denken blijft Sie vooral veilig aan de eerste zijde. Dit verdient geen blaam, maar het lijkt me dat een meer evenwichtige aanpak het inhoudelijke betoog van de auteur ten goede zou komen. Het boek heeft zeker implicaties voor praktijken in recht, politiek, enzovoort, maar die komen toch niet echt uit de verf. Het zou bovendien boeiend zijn niet enkel naar de *implicaties* te kijken van dit theoretisch betoog, maar de problemen van de praktijken in de analyse *zelf* te gebruiken om iets meer te zeggen over het specifieke karakter van ADND's en

over hoe we kunnen beslissen of het overschrijden van een norm verkeerd is of de norm zelf verkeerd is.

Verder bleef ik zitten met de vraag hoe nuttig het uiteindelijk was voor Sie om de moeilijke weg van het vrije wil-debat te volgen. Enerzijds lijkt de kwestie van vrije wil en determinisme uiteindelijk toch niet zo relevant voor wat ze wil zeggen, en dan is een oplossing à la Christine Korsgaards *Creating the Kingdom of Ends* (1996) bijvoorbeeld een handige *shortcut*: we kunnen de discussie over determinisme en vrije wil verbannen naar het theoretische domein en ons concentreren op het praktische domein van vrijheid en verantwoordelijkheid. Anderzijds is deze 'oplossing' uiteraard (ook) controversieel en doet weinig recht aan de bezorgdheid die veel filosofen (en anderen) tart als ze geconfronteerd worden met deterministische denkkaders (biologie, sociologie, etc.). Het siert de auteur in elk geval dat ze de moeite heeft genomen zich met het debat uiteen te zetten, en door haar argumenten maakt ze het plausibel dat de vraag naar de relevantie van het vrije wil debat voor de kwesties rond verantwoordelijkheid en blaam niet te beantwoorden is zonder eerst door de zure appel heen te bijten.

Sie's boek mag dan weliswaar geschreven zijn in de abstracte, analytische stijl typisch voor de Engelstalige discussies op dit gebied, het bevat een concrete moreel-normatieve hoodschap. We worden aangespoord om in onze praktijk van blaam en verantwoordelijkheid enige voorzichtigheid in acht te nemen: we kunnen niet bij voorbaat de mogelijkheid uitsluiten dat onze normatieve verwachtingen naar anderen toe verkeerd zijn, en dus moeten we wel heel goede redenen kunnen geven om mensen die deze verwachtingen niet inlossen een stuk van hun menselijkheid te ontnemen door hen met onze blaam uit te sluiten van de morele gemeenschap.